

Школство и образовање у средњовековној Србији

Радивој Радић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет – Одељење за историју, Београд
rtradic@f.bg.ac.rs

Сажетак

У српској средњовековној средини постојала је свест о значају који су имали образовање и просвећеност. Сведена на мали део становништва, писменост је постајала ограничавајући чинилац образовања. Примате хришћанства и прихватање писама глаголице и ћирилице створило је предуслове за појаву школа и образовања. Значајно је било и стварање српске рецензије старословенског језика, као и делатност Светог Саве усмерена на реорганизацију цркве после стицања аутокефалности. У српској средњовековној средини знање се могло стицати на више начина: код свештеника, у манастирима и код приватних учитеља световњака.

Кључне речи: Србија, средњи век, писменост, манастири, Свети Сава, школство, Константин Филозоф, образовање, књиге

„Много пута где нису успеле војске које су се потрудиле, и оружје многих лађа, ту је успела једино просвећеност“. Ова реченица, изашла из пера Константина Филозофа,¹ који је око 1435. године написао *Житије Стефана Лазаревића*,² прожета хуманизмом и племенитим уважавањем учености, има универзални и ванвременски значај. Она је и особен доказ да је у српској средњовековној средини постојала свест о значају који су имали образовање и просвећеност и на неки начин је весник једног будућег времена.

Када је средњи век у питању, образовање је било у најтешњој вези са писменошћу и каткад се заправо и сводило искључиво на писменост. С обзиром на то да је писменост у средњем веку била ограничена на мали проценат становништва, на поједине друштвене групе (властела и свештенство), она је постајала ограничавајући чинилац образовања.³ Озбиљне недоумице проистичу већ из једноставних питања: Шта је праг писмености? Која вододелница одваја писменог од неписменог? Која су мерила за ступањ писмености? Сматра се да је праг писмености прекорачио онај појединац који је научио да напише своје име, али то не значи да увек може да прочита и разуме све оно што је управо потписао. Међутим, они који су овладали вештином читања не морају знати да пишу. И, напослетку, велика је разлика између оног који се бави уходаним и рутинским преписивачким радом и оног који писањем досеже високе домете оригиналног књижевног стварања.⁴

¹ К. Куев и Г. Петков, *Собрани сочинения* (София: БАНУ, 1986), 378. Превод: *Старе српске биографије XV–XVII века*, прев. Л. Мирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1936), 63.

² Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности* (Београд: Српска књижевна задруга, 1980), 214–218.

³ Андрија Веселиновић, „Образовање у средњовековној Србији“, у *Образовање код Срба кроз векове*, Зборник радова књ. 21, ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тодор Живковић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, 2003), 10.

⁴ Ђорђе Бубало, „Писана реч у свакодневном животу“, у *Приватни животи у српским земљама средњега века*, приредиле Смилја Марјановић Душанић и Даница Поповић (Београд: Clío, 2004), 471–472.

Премда је због недостатка изворних података за епоху средњег века немогуће егзактно одредити проценат неписмених, било је покушаја да се он утврди барем приближно. Тако се, на пример, сматра да је у Византијском царству, држави која је столећима стајала на самом врху средњовековне цивилизације, тек око 10% становништва било писмено.⁵ За оријентацију и упоређивање може послужити и податак да је у латинском свету западне Европе у доба реформације око 10% становника градова знало да чита и пише⁶ или да је око 1770. године, дакле у раздобљу веома удаљеном од средњег века, тек 15% становништва могло да чита.⁷ Ако се наведени подаци узму у обзир, сасвим је извесно да у средњовековним српским земљама проценат писмених није могао да пређе једноцифрен број.

У средњем веку, у раздобљу у коме је мали број људи знао да чита и пише, међутим, однос према написаној речи, без обзира на то да ли је она бриљантна мисао из неког ученог трактата или је само невешт и трапав потпис на неком судском акту, био је испуњен великим уважавањем и неком врстом страхопоштовања.⁸

Историјски предуслови

Због недостатка одговарајућих извора, први векови након досељавања Срба на Балканско полуострво остају прекривени тамом. Извесно је да су они из прадомовине у ново боравиште донели најважнија обележја која један народ чине народом у пуном смислу те речи. У питању су народно име, језик, бројно становништво, територија, државни организам, владар и владарски род, материјална култура, паганска религија, легенда о пореклу, као и чврсте унутрашње везе.⁹

Убрзо по досељавању на Балканско полуострво, Срби су примили хришћанство. Онда је, међутим, уследило враћање на паганство, што је говорило о снази религије коју су донели из постојбине. Паганска веровања су поново превладала, па је било потребно неколико векова и неколико покушаја покрштавања док Срби коначно око 870. године нису прихватили хришћанство.¹⁰ Управо је християнизација била тесно повезана са почецима писмености као једним од стубова духовне културе.

Особено сведочанство оставио је монах који је живео у првој половини 10. века и који је због своје одважности познат као Црноризац Храбри. Он је са много жара и љубави бранио словенску азбуку од грчких (византијских) напада. У свом делу *О писменима* Црноризац Храбри наглашава да некада „Словени нису имали књига“, али додаје да су пре увођења писмености за споразумевање користили врсте посебних знакова, познате као „црте и резе“.¹¹

Тек је примање хришћанства, а потом и прихватање писама прилагођених природи и гласовном систему словенских језика (глагољица и ћирилица), створило основне предуслове за културни развој у коме су се могле појавити школе и редовно обучавање за стицање

⁵ Paul Lemerle, *Élèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle* (Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes Rendus, juillet-octobre, 1969), 576–587; *Култура Византији, II (Вторая половина VII–XII в.)* (Москва: Наука, 1989), 380 (З. Г. Самодурова).

⁶ *Историја: лексикон појмова*, прир. Рихард ван Дилмен, превела Ранка Гашић (Београд: Clio, 2010), 340 (Ј. Ханиг).

⁷ Исто.

⁸ Ирена Шпадијер, „Живот са књигом“, у *Приватни животи у српским земљама средњег века*, 447–470.

⁹ Милош Благојевић, „О националном идентитету Срба у средњем веку“, у *Срби у европској цивилизацији* (Београд: Нова; САНУ; Балканолошки институт, 1993), 21.

¹⁰ Љубомир Максимовић, „Покрштавање Срба и Хрвата“, *Зборник радова Византолошког института* 35 (1996): 155–174; Предраг Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I* (Београд: Византолошки институт САНУ, 2014), 272 сл.

¹¹ В. Јагић, *Разсуждения южнославянској и русској старињи о церковно-славянском языке*, Изследования по рускому языку, I (Санкт-Петербург: Типография Императорской АН, 1885–1895), 297; Черноризец Храбр, *О писменехъ*, прир. А. Джан-белука-Коссова, Е. Дограмоджиева (София, 1980), 113–115; Андрија Веселиновић, *Срби и Европа у одабраним изворима средњег века* (Београд: Платонеум, 2003), 69.

писмености. Улазак у хришћанску васељену довео је до тога да се код јужних Словена, па наравно и Срба, могу појавити појмови и представе о учењу и формалном образовању.¹² Истовремено, то је значило и прихватање елемената античког знања и образовања, али преломљеног кроз призму хришћанства.¹³

Мало се зна о деловању хришћанске цркве међу Србима у 9. и 10. веку. Основано се претпоставља да је због сиромаштва и оскудице средстава прибављање онога што је потребно за црквени живот текло веома споро. Осим цркве Светог Петра у Расу и појединих рушевина, из тог времена нема сачуваних споменика.¹⁴ За црквене прилике на Балканском полуострву нови тренутак представљало је образовање Охридске архиепископије коју је после рушења Самуилове државе (1018) утемељио византијски цар Василије II (976–1025).¹⁵ Међутим, мали број клирика на широком простору није био у стању да знатније културно уздигне своју паству и себе је сматрао „малим острвима у варварском мору“.¹⁶

Повољна клима за културни развитак код Срба створена је тек у време Стефана Немање (1166–1196) који је границе српских земаља из старог језгра проширио на нове области тако да се његова држава простирала између Јадранског мора и подручја Ниша.¹⁷ Био је то простор који се налазио под црквеном влашћу како латинских, римокатоличких, тако и источних, византијских духовних средишта. Оснивач најславније српске средњовековне династије и његови наследници определили су се да у својој држави продуже православну традицију рашке земље.¹⁸ Од посебне важности била је и чињеница да је до краја 12. века, прилагођавањем српском гласовном систему, створена српска рецензија старословенског језика.¹⁹

С друге стране, не мање значајна за културни успон Србије била је велика реорганизација цркве коју је извео Немањин сина Сава после 1219. године.²⁰ Утемељење аутокефалне Српске цркве, која је својим епископијама премрежила читаву територију државе, према западу је померило границу између православног и римокатоличког подручја. Ове промене су захтевале много напора како би се обезбедило деловање верских установа, а то се превасходно односило на потребу да се свештеници ваљано припреме за свој позив.²¹ Управо је та околност била од особито значаја за историју школства и образовања код Срба.

Биографи Светог Саве нарочито истрајавају на томе да се први српски архиепископ у деловању највише ослањао на своје ученике, односно на монахе манастира Студенице и Хиландара. Имајући у виду тај податак, као и чињеницу да су седишта епископија Српске цркве била смештена у појединим манастирима, јасно је да су управо манастири били средишта у којима

¹² Веселиновић, „Образовање у средњовековној Србији“, 11.

¹³ Сима Ђирковић, „Писменост и образовање у средњовековној српској држави“, у *Историја школа и образовања код Срба: зборник* (Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974), 9 (= Сима Ђирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана*, прир. В. Ђокић (Београд: Equilibrium, 1997), 396). У даљем тексту, приликом позивања на овај чланак – а под скраћеницом Ђирковић, „Писменост и образовање“ – биће навођене странице првообјављеног текста.

¹⁴ Јованка Калић, „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године“, у *Зборник радова са међународниј скупља Сава Немањић – Свети Сава, Историја и предање*, ур. Војислав Ј. Ђурић (Београд: САНУ, 1979), 27–53.

¹⁵ Стојан Новаковић, „Охридска архиепископија у почетку XI века“, *Глас Српске краљевске академије* 76 (1908): 1–62; Срђан Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер* (Београд: Византолошки институт САНУ, 1997), 152–154, 157, 158.

¹⁶ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 10.

¹⁷ Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168–1371* (Београд: Трајна радна заједница књижевника и књижевних преводилаца „Вајат“, Београд, 1989), 35 сл.; *Међународни скуп Стефан Немања – Свети Симеон Мирошочиви. Историја и предање*, септембар 1996, Научни скупови Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука књ. 26, ур. Јованка Калић (Београд: САНУ, 2000).

¹⁸ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 11; Веселиновић, „Образовање у средњовековној Србији“, 13.

¹⁹ *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999), 514 сл. (Б. Ђурић) /= ЛССВ/.

²⁰ Никола Радојчић, „Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве“, *Глас Српске краљевске академије* 179 (1938): 181–216; *Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Сима Ђирковић (Београд: САНУ, 1998); Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 10–11.

²¹ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 11.

су се стицала неопходна знања за обављање свештеничке дужности. У питању су била занимања која су у оновременој Србији обезбеђивала повлашћен друштвени статус и приличну економску сигурност, а то је био подстицај многим да „књигу изуче“.²² Ова синтагма – „књигу изучити“ – постала је својеврсна метонимија за образовање и школство.

У свакодневной пракси свештенички позив се неретко преносио у оквиру породице с једног на други нараштај. Добро је познат податак из *Дечанске хрисовуље*: „Поповски синови који изуче књигу, да остану са оцем на својој поповској деоници, ако ли књигу не изучи, а он нека буде меропах, а да се поп од попа постави“.²³ То значи да су до средине 14. века и представници најнижих друштвених слојева, меропси и сокалници, могли постати свештеници, а да је тек од тада то право ограничено.²⁴

Поменута црквена реформа из прве четвртине 13. века имала је још једну последицу благодотворну за културни успон српске државе јер је у први план истакла и потребу за књигама. Сава је по повратку из Никеје посетио Солун и Свету Гору и дао да се преписују и преводе текстови који су били неопходни за свакодневно деловање цркве. Његовом заслугом дошло је до значајног подухвата, превода и редакције *Номоканона (Крмчије)*. У питању је зборник црквеног права, а било је предвиђено да га поседује свака епископија. Уз то, било је утаношено које књиге мора имати сваки свештеник и свака црква, па је остало записано: „И попове да имају апостол, јевангелије, летургију, триод, номоканон, псалтир и октоик и господским празником службу и чтенија на поученије људем“.²⁵

Осим у оквиру црквене организације, потреба за писменим људима постојала је и у државној администрацији не само централној, него и локалној, тим пре што је са снажењем и ширењем српске државе растао и њен државни апарат. То је нарочито дошло до изражаја у време краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) који је извршио велика освајања према југу. У једном од елемената тзв. „византинизације“ било је и угледање на византијске царске канцеларије у којима је било доста писања и формализма.²⁶ Врхунац таквог нарастања државне администрације уследио је за владавине Стефана Душана (1331–1355). Из појединих одредаба *Душановог законика* – а то су чланови 162, 163, 172, 181 и 188²⁷ – јасно и недвосмислено проистиче да је писменост била неопходан предуслов не само за обављање судијске дужности, него и за ниже државне функционере као што су били пристав или глобар.²⁸ Први је био стални јавноправни орган суда и имао је одређене помоћне и извршне функције у судском поступку, а дужност другога је била да сакупља судске глобе.²⁹

Није без значаја ни чињеница да од 13. века на културни развој све више утичу и градови. У њима као пословним средиштима, а у тесној вези са растом појединих привредних грана, трговине и рударства пре свега, захтевана је писменост. Уз то, временом се у градове настањују црквена јерархија и земљопоседничка аристократија, а то, опет, доприноси даљем успону градских насеља. Премда у изворима за српску средњовековну историју нема било каквог ослонаца за некакову егзактну процену, упоређујући *per analogiam* са Византијом,³⁰ с једне, или

²² Ћирковић, „Писменост и образовање...“.

²³ Павле Ивић и Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље* (Нови Сад: Институт за лингвистику, 1976), 308. Уп. Веселиновић, „Образовање у средњовековној Србији“, 13.

²⁴ Сима Ћирковић, „Православна црква у средњовековној српској држави“, у *Српска православна црква 1219–1969. Споменица о 750-годишњици аутокефалности* (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1969), 46–47.

²⁵ Vatroslav Jagić, „Sitna građa za crkveno pravo“, *Starine* 6 (Zagreb, 1874): 127. Уп. Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 12.

²⁶ Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 12.

²⁷ *Душанов законик*, прир. Ђ. Бубало (Београд: Завод за уџбенике; Службени гласник, 2010), 110, 112, 114–115, 116.

²⁸ Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 12.

²⁹ ЛССВ, 117 (Б. Марковић), 587 (А. Веселиновић).

³⁰ Robert Browning, „Literacy in the Byzantine World“, *Byzantine and Modern Greek Studies* 4 (1978): 39–54.

латинским светом западне Европе,³¹ с друге стране, може се закључити да је писменост у градовима била на вишем нивоу него у селима.³²

Узимајући у обзир изречене чињенице, може се закључити да је почев од 13. века у Србији број писмених људи поступно, али непрестано бивао све већи, али уз свест да тај број ипак није био велики. Такав развој није прекинут ни у немирним временима која су настала у другој половини 14. столећа. Напротив, све самосталнији обласни господари настојали су да се угледају на владарски двор, па су се у изградњи властитог управног апарата ослањали на образоване и способне сараднике. На тај су начин дали свој допринос даљем подизању културног нивоа. Тако су, на пример, дворска средина кнеза Лазара (1370–1389) и његовог сина Стефана Лазаревића (1389–1427), заједно са српском црквом, одржавали постојаност културног напретка.³³

До прекида континуитета долазило је тамо где је нестајало делотворности политичких и црквених власти, пре свега на територијама које су пале под власт Османлија. На тим подручјима се није одмах гасила свака просвећеност, али је културна делатност „била осуђена на таворење и затворена у манастирске зидине“.³⁴

О писмености и учености српског средњовековног друштва на особен начин казује оновремена епистографија, односно вештина састављања писама. Нема сумње да је овакав вид писмене комуникације био присутан у српској средини, али су сачувана малобројна дела епистоларног жанра. Тако, на пример, најстарији српски епистолари – зборници са обрасцима за писање писама разним лицима, у разним приликама³⁵ – потичу тек из средине 16. века.³⁶ Најстарије писмо које потиче из српске средине је оно које је Свети Сава упутио студеничком игуману Спиридону са путовања у Свету земљу, а Јелена Анжујска, супруга краља Уроша I, прва је жена за коју се поуздано зна да је водила преписку. Посебно место у оквирима српске средњовековне епистографије заузима преписка између Јелене Балшић и њеног духовника Никона Јерусалимљанина.³⁷ У сваком случају, у одређеним друштвеним круговима, како световним, тако и духовним, постојала је писмена комуникација.

У првој половини 15. века, у држави Стефана Лазаревића и његовог наследника Ђурђа Бранковића (1427–1456), премда смањеној у односу на ранија раздобља, у тешкој сенци османлијских претњи и освајања, није јењавао културни напредак. У ствари, Србија је, пре свега захваљујући рударству и трговини, доживљавала мали привредни процват. Премда оптерећена стегом двоструког вазалства, у односу на Турску и у односу на Угарску, још увек самостална држава могла је да пружи не само уточиште ученим људима, Бугарима и Византинцима који су избегли са турских територија, него и да им омогући несметан књижевни и просветни рад. Нарочито је позната истрајна делатност деспота Стефана Лазаревића на окупљању добрих преписивача који су у српску средину углавном долазили са Свете Горе. Они су за деспота преписивали велики број књига, а добро је познато и да је српски владар поседовао велику библиотеку.³⁸ Штавише, у држави српских деспота уследио је култ образованости и учености

³¹ Carlo M. Cipolla, *Literacy and Development in the West* (London: Penguin Pelican Books, 1969), 45–46; *Dictionary of the Middle Ages*, VII, ed. J. R. Strayer (New York: Charles Scribner's Sons, 1986), 597–602 (P. Saenger).

³² Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 12; Веселиновић, „Образовање у средњовековној Србији“, 14.

³³ *Историја српског народа*, књ. II (*Доба борби за очување и обнову, 1371–1537*) (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 88 сл. (Ј. Калић); Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 1 сл.

³⁴ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 13.

³⁵ ЛССВ, 183–184 (Б. Јовановић-Стипчевић).

³⁶ Татјана Суботин Голубовић, „Средњовековна српска епистографија“, у *Писмо: зборник радова*, ур. Радош Љушић (Београд: Удружење за српску повесницу, 2001), 9–10.

³⁷ Исто, 11, 12, 14.

³⁸ Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, прир. Ђорђе Трифуновић (Београд: Српска књижевна задруга, 1979), 77–98.

непознат ранијим раздобљима. Због тога није необично да управо из те епохе потиче највећи део иначе малобројних, али драгоцених података о учењу и настави, као и једини остаци педагошке доктрине нашег средњег века.³⁹

Педагошка и научна терминологија

У пажљивом читању средњовековних текстова, различитих по пореклу и жанру, као и проучавању њихове лексике, откривају се корени српске педагошке терминологије који су веома дубоки. Тако се реч „учити“ среће у најстаријим црквенословенским текстовима и свакако се ослања на словенско језичко наслеђе, али значење добија тек у оквирима хришћанског верског живота. Ова реч се у средњовековним текстовима превасходно схвата као давање хришћанских моралних савета и упућивање на живот који је у складу са хришћанским узорима. Другим речима, у појму учења, уз рад са књигама и учење деце, превладавао је његов шири, васпитни садржај.⁴⁰ Религијско поучавање била је једна од основних дужности свештеника, па се отуда они често и називају „учитељима“,⁴¹ а то значи да је средњовековни термин био знатно шири него модерни. На другој страни, термин ученик није схватан широко као термини „учити“ и „учитељ“, већ се најчешће односио на младог монаха који је био сарадник старијег калуђера или свештеника.⁴²

Реч „училиште“, сродна претходним, имала је уско и прецизно значење места где се деца обучавају. Међутим, она је ишчезла, а њен последњи изданак у 18. веку била је реч „всеучилиште“ која се, испоставило се, није одомаћила код Срба. Насупрот њој, реч школа није забележена у српским средњовековним писаним споменицима.⁴³ Појам учење, како га ми данас схватамо, крио се у синтагмама „учити књигама“, „учити светим књигама“, „учити грамоту“ или „учити дети“, односно „учити отроке“. У оновременим текстовима глаголи „поучити“ и „научити“ користе се у истом општем значењу који има и глагол учити.⁴⁴

Премда реч „настава“ у модерном значењу као таква не постоји у средњем веку, ипак има своје корене у речима „наставити“, што значи показати пут, односно упутити, и „наставник“ или „наставитељ“, у значењу онај који показује пут, али у смислу исправног пута хришћанског живота, односно моралног усмерења. И термин „васпитање“ има средњовековне корене, али у првенственом значењу храњења или отхрањивања, а каткад и одгоја и поучавања. Средњовековне корене има и важна реч „просветити“ из које, пак, потичу термини „просвета“ и „просветитељ“. Просветитељи су углавном заслужни за ширење светлости вере, па се на тај начин пише о Светом Сави и Стефану Немањи.⁴⁵

Упркос постојању поменутих речи – учити, наставити, васпитати, просветити – није постојао један општији и апстрактнији термин као што је „ученост“ или „васпитаност“. Истина, помиње се реч „наук“, али је она прилично удаљена од каснијег значења речи „наука“ и пре свега се односи на моралну поуку, а „художник“ је зналац или научник, а не, како би се очекивало, уметник. Класична грчка реч „*paideia*“, из које ће бити изведен назив за педагошку науку, среће се у српским текстовима под именом „наказание“. У њеној основи је глагол „казати“ и свакако је треба разликовати од истоветне речи у значењу казна. Ученим средњовековним Србима није био непознат ни термин „метода“, а његов значењски еквивалент била је реч „кзнство“.⁴⁶

³⁹ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 13.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Радослав Грујић, „Средњовековно српско парохијско свештенство“, *Црква и животи* 1 (1922): 264–276.

⁴² Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 13–14.

⁴³ Исто, 14.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто, 14–15.

⁴⁶ Исто, 15–16.

Појам „филозофија“ у средњем веку био је шири него у данашњем значењу. Према једном српском тексту из прве половине 15. века, главне научне дисциплине које је обухватао појам „филозофија“ улазиле су у „видитељное“ и „делатељное“, што, сва је прилика, означава поделу на „теоријско“ и „практично“. Групи теоријских дисциплина припадаше теологија, физика и математика („богословноје, јестественоје, учитељноје“), а групу практичних сачињавали су економика, политика и етика (домостроитељноје, домостроитељно-градскоје, обичноје). Осим наведених, још се појављују и астрономија и музика.⁴⁷ Сматрало се да је граматика, у старим текстовима звана граматикаја, прва међу научним дисциплинама јер отвара пут даљем интелектуалном успону. За њу се свакако може рећи да је била позната и разрађена у српској средини. До нас је дошао занимљив текст, трактат *Осам честии слова јелико ілаіољем и іиішем*, који је настао коришћењем грчких граматичких текстова у Србији 15. века.⁴⁸ Он указује на то којим су средствима средњовековни Срби уносили ред у бескрајно богатство језичких структура и облика. Овај трактат, истовремено, показује колико су дубоки корени српске граматичке терминологије. У њему налазимо „паденија“ или „падеже“ (има их свега пет по грчком: права, родна, виновна, дателна, звателна), лица, затим поделу на времена: „минувшего и настојештаго и будуштаго времење“, на родове: „мужски, женски, средни“, „числа: едино, двоино, множно“ итд.

Особено сведочанство о граматичким знањима у српској средини је *Сказаније о іисменах (Повесіи о словима)* изашло из пера Константина Филозофа. Премда је овај сјајни интелектуалац пре свега настојао да осуди слабости и мане у ондашњем српском начину писања и учења, његов састав садржи велики број упутстава и савета како треба писати. Константин је чак намеравао да састави граматички приручник попут *Ероішимаіша ірамаіішिका* Манојла Мосхопула,⁴⁹ учило које је доцније одиграло важну улогу при ширењу грчког језика у европским земљама. Премда Константин Филозоф није написао такав текст, утицај његовог *Сказанија о іисменах* приметан је на текстовима каснијих столећа.⁵⁰

У оновременој српској средини филозофија је некада превођена као „љубомудрије“ или „љубомудрство“, али није увек једнако поимана. Обухватала је целокупну ученост, с једне, али и својеврстан корпус популарних изрека мудраца, односно поука античких и хришћанских мислилаца, с друге стране.⁵¹ У средњовековној Србији су људи од пера имали одређена сазнања о најважнијим античким филозофима, али је то познавање ипак било врло површно. Претпоставља се да је Аристотел превођен на српски.⁵² Премда нису сачувани приручници из реторике, овај предмет, под именом „речеточство“, свакако је био добро познат у српској средини. Средњовековни текстови сведоче и о дисциплинама као што су „земљемерије“ (геометрија), „звездочатије“ или „звездозаконије“ (астрономија). Као и у интелектуалном свету западне Европе и Византије, и у српској средини се музика убрајала у науке.⁵³

И, напоследку, учени људи у средњовековној Србији поседовали су прилично солидна знања из историје, а појачано занимање за ову науку уследило је у првој половини 15. века. Српска повесница, која је почев од Стефана Немање сачувана у биографијама, уклапана је у општу историју која је била позната преко превода византијских хроничара, пре свега, Георгија Хамартола и Јована Зонаре.⁵⁴

⁴⁷ Стојан Новаковић, „Српско-словенски зборник из времена деспота Лазаревића“, *Старине* 9 (1877): 24. Уп. Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 18.

⁴⁸ Јагић, *Разсуждения...*, 320–365. Уп. Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 18.

⁴⁹ Ђорђе Трифуновић, *Стара српска књижевност: основи*, 3. проширено издање (Београд: Чигоја штампа, 2009), 142, 172.

⁵⁰ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 18.

⁵¹ Ватрослав Јагић, „Разум и филозофија из српских књижевних старина“, *Сјоменик Српске краљевске академије* 13 (1892): 1–99.

⁵² Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 19.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Димитрије Богдановић, „Српски летопис“, у *Историја Црне Горе*, II 2 (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970), 386–392; Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 209–210; Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 256–257.

Знање и незнање

И код појмова знање и незнање постоји извесна термилошка недоумица. Онај који је стекао знање из књига је „книжник“ или „книжевник“, а на супрот њему стоје неписмени и незналице – „некнижн“ или „некнижник“. Реч „знание“ се односила само на обавештеност, док је опште знање било „ведение“, а, следствено томе, термин „невежда“ означавао је незналицу.⁵⁵ У средњовековној Србији веома су уважавани стицање знања из књига, образовање и ученост, па се у биографијама владара и црквених великодостојника често наглашавало обучавање „светим књигама“ које су им родитељи обезбедили. Оно је било неопходна припрема за касније захтевне владалачке и свештеничке дужности.⁵⁶

У оскудним и фрагментарним изворима који су преостали до нашег времена наилазимо и на понос и самоувереност појединих ондашњих људи од пера. Истовремено, међутим, приметан је и њихов презрив став према онима који су били мање образовани. Тај став не говори само о нараслој самосвести и надмености, него и о потреби истицања нових захтева, виших него што су их имали њихови претходници. Тако, на пример, монах Григорије, преписивач и компилатор *Паралипомена*, кратког историјског списка ослоњеног на дело византијског хроничара Јована Зонаре, јадикује јер му је у руке дошао рукопис пун грешака и незнања „пошто је од грубих неких сељака био преписан“.⁵⁷

Исту врсту незадовољства срећемо и код Константина Филозофа, савременика монаха Григорија, које је код овог знаменитог писца удружено са својеврсним средњовековним „културним песимизмом“ и једном врстом интелектуалног чистунства. У свом спису *Сказаније о њисменах* он је готово завапио: „Усуђујем се рећи да су се светионици писмености погасили, почев од Марице, па све до Солуна и Београда“.⁵⁸ Константин Филозоф не прекоревачки незнање писања и књижевну неактивност, него заправо устаје против слабог и нетачног писања, а ишао је чак дотле да је предлагао реформу правописа.⁵⁹ Штавише, на више места Константин Филозоф користи термин „варварство“ за језична и правописна огрешења.⁶⁰

Школе

У средњовековним српским биографијама, готово као нека врста „општег места“, може се прочитати како је потоњи светитељ одмалена био наклоњен књигама и учењу, што значи да је био у складу са хришћанским узорима. Тако, хиландарски монах Теодосије у другој половини 13. века бележи како је Стефан Немања своје синове и кћери научио „светим књигама и благим обичајима“.⁶¹ Његов старији савременик, монах Доментијан, истиче да су Растка, потоњег Светог Саву, родитељи „научили светим књигама“ и како су га васпитавали у „великој љубави, благоверју и чистоти“,⁶² а да је њихов најмлађи син у учењу постигао

⁵⁵ Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 15.

⁵⁶ Исто, 16, са навођењем изворних података.

⁵⁷ Ђорђе Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности* (Нови Сад: Матица српска, 1962), 206–209. Уп. Радивој Радић, „О сељацима углавном негативно (Поводом једне реченице Григорија Хиландарца)“, у *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX*, Научни скуп, Деспотовац–Манасија, 20–21. август 2017. г., уред. Г. Јовановић (Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“; Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018), 73–85.

⁵⁸ Константин Филозоф, *Повесћ о словима (Сказаније о њисменах), Изводи*, прир. Гордана Јовановић (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 50; Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 17.

⁵⁹ Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 17, 21.

⁶⁰ Константин Филозоф, *Повесћ о словима*, 50, 53, 55. Уп. Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 18.

⁶¹ Теодосије Хиландарац, *Живот Светиога Саве*, издање Ђуре Даничића, приредио и предговор написао Ђорђе Трифуновић (Београд: Ђорђе Трифуновић, 1973), 3.

⁶² Доментијан, *Живот светиога Симеуна и светиога Саве* (Београд: Ђ. Даничић, 1865), 120.

изванредан успех.⁶³ Архиепископ Данило II је оставио сведочанство како се на двору краља Уроша I бринуло о образовању те се за његовог сина Драгутина каже: „И дадоше га родитељи његови на учење светих и божаствених књига и њих брзо научи вешто и разумно наслађујући се добрим и красним речима њиховим“.⁶⁴ Сличне податке, на пример, можемо срести и у биографијама српских светитеља као што су испосник Петар Коришки, архиепископ Јевстатије I (1279–1286), архиепископ Данило II и архиепископ Максим.⁶⁵ Та склоност према образовању, неопходном за обављање владарских и високих свештеничких дужности, наговештавала је њихову предодређеност за будућу канонизацију.

Нажалост, ови хагиографски подаци спадају у ретке изворе који говоре о школама, али о њима казују оскудно и фрагментарно. Пре свега, подаци су сведочанства само за ограничени круг људи и углавном се односе на највише слојеве оновременог српског друштва. Из њих са знајемо да су и богати људи каткад били приморани да децу на учење шаљу у друга места где је било училишта. У тим училиштима су учитељи радили са децом неједнаког узраста и степена знања. Неки од будућих црквених великодостојника су се образовали тако да ни на који начин нису били повезани са црквеним установама или свештеним лицима.⁶⁶

У историографији су постојали опречни ставови по питању о улози манастира у развоју образовања у српској средњовековној држави. Старија наука је просветитељски рад везивала искључиво за манастире.⁶⁷ Основу за закључак о „манастирским школама“ истраживачи с краја 19. века налазили су у аналогiji са школским односима у латинском свету западне Европе, с једне, и на основу ситуације у периоду османлијске власти, с друге стране, а не на основу одговарајућих изворних података. Потом, двадесетих година 20. века, њихове су оцене не само доведене у сумњу, што је било сасвим оправдано, него и сасвим оспорене,⁶⁸ али је и то ипак представљало извесно претеривање. Другим речима, указано је на чињеницу да у изворима заправо нема података о настави и учењу по манастирима. Отишло се чак и корак даље тако што је указано на један податак из 14. века према коме је изричито забрањено учење деце по манастирима. У питању је повеља за манастир Дренчу коју су 1382. године потврдили кнез Лазар и патријарх Спиридон, а у којој се налази одредба „и дјети младих да нест в манастире ни на пребиваније ни на ученије књиг“.⁶⁹ Ово се објашњавало околношћу да би боравак деце у монашким заједницама ометао спокој и молитвено тиховање калуђера. Међутим, како се у овој повељи дозвољава могућност учења у манастирима, то се објашњавало ерозијом монашког самопрегора и, следствено томе, опадањем дисциплине манастирског живота током 14. века. Стога је главна улога у обучавању и ширењу писмености приписивана парохијском свештенству.⁷⁰ Слаба тачка овог закључка, опет, лежала је у недостатку изричитих савремених изворних података и позивању на општу дужност „учитељства“ коју су парохијски свештеници били обавезни да обављају. Наравно, нема никакве сумње да су свештеници обучавали свој подмладак. У једном документу из времена Стефана Душана јасно се истиче начело да се „поп од попа стави“, што је значило да свештеник обучи свога наследника и припреми га за црквене дужности.⁷¹

⁶³ Доментијан, *Живот свештога Симеуна и свештога Саве*, 5–6.

⁶⁴ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Лазар Мирковић, предговор Никола Радојчић (Београд: Српска књижевна задруга, 1935), 13.

⁶⁵ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 20–21, са позивањем на изворне податке. Уп. Слободан Милеуснић, *Свети Срби* (Крагујевац: Каленић, 1989), 54–56, 64–66, 94–99, 164–167; Светлана Томин, *Владика Максим Бранковић* (Нови Сад: Платонеум, 2007), 10 сл.

⁶⁶ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 20–21.

⁶⁷ Миленко Вукићевић, „Школе и ширење писмености у држави Немањића“, *Годишњица Николе Чујића* 18 (1898): 190–232.

⁶⁸ Радослав Грујић, „Школе и манастири у средњовековној Србији“, *Гласник Скопској научној друштва* 3 (1928): 43 сл.

⁶⁹ Стојан Новаковић, *Законски синоменици српских држава средњега века*, приредио Раде Михаљчић (Београд: Српска краљевска академија, 1912; репринт Београд: Лирика, 2005).

⁷⁰ Грујић, „Школе и манастири...“, 43–50.

⁷¹ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 22.

У одгонетању овог занимљивог и важног питања можемо се ослонити и на ликовне представе у оновременом фреско-сликарству, али ни оне не могу да одлучно разреше постојећу дилему. Тако, на пример, у циклусу посвећеном животу Светог Николе постоји композиција на којој се види како малог дечака одводе на „учење књигама“. Ту је, ипак, нужан опрез јер није насликано оновремено училиште у Србији, него је у питању ликовна представа која преноси устаљену иконографску традицију, али у којој се савременост појављује у споредним појединостима. Упадљиво је да Николин учитељ није калуђер нити, уопште, црквено лице. Мали полазници имају карактеристичне таблице које на једној страни имају дршку. Каткад су приказани перо, мастионица и остали делови прибора за писање.⁷²

Ликовне представе и подаци из житија, дакле, сведоче о томе да су учитељи били световна лица. Познато је, уосталом, да је и у Византијском царству, које је средњовековној Србији било нека врста узора, образовање у великој мери било световно.⁷³ Српски учитељи су деловали на основу овлашћења државних или црквених власти, али остаје непознато какве су услове претходно морали испунити.

Међутим, неутемељено и претерано је и потпуно одрицање било какве улоге манастира у образовању. У монашким братствима налазили су се и млади калуђери којима је учење било неопходно. Старији учени монаси су свакако подучавали и уздизали своју младу сабраћу, па се, тако, за Саву наглашава да је своје ученике поучавао и „дан и ноћ“.⁷⁴ Без такве обуке они не би били спремни да се ухвате у коштац са захтевним подухватима као што су књижевна и преписивачка делатност. Поједини, истина ретки, изворни подаци, показују да су се у манастирима и монахиње училе писмености.⁷⁵

У средњовековној Србији, дакле, знања су се могла стицати на више начина: код попова, у манастирима и код приватних учитеља световњака.⁷⁶ Међутим, на основу сачуваних извора није могуће закључити који је од побројаних начина имао превагу.⁷⁷ У нашој старијој историографији је неоправдано придаван значај тзв. „Јустинијановом закону“, односно једном његовом познијем препису у коме се одсликава узорна организација школства и истиче идеал масовне просвећености у средњовековној Србији.⁷⁸ Међутим, убедљиво је показано да је у питању рукопис из знатно каснијег времена који у интерполацијама доноси ставове своје епохе те је као такав неупотребљив за раздобље средњег века.⁷⁹

У разматрању школства у српским земљама, али и у осталим средњовековним друштвима, незаобилазна је и појава значајних подвојености. У почетку је постојало двојство азбука – глаголице и ћирилице – од којих је ова друга однела превагу, а онда је дошло и до двојства језика. Насупрот високом, ученом, књижевном и религијском језику стајао је народни, говорни и обични језик.⁸⁰ У већем делу западне Европе тај дуализам се испољавао у разлици између латинског и народних језика. И, наравно, двојство језика постојало је и у византијском свету. Када је посреди источнословенски православни свет, старословенски језик, условно речено, имао је ону улогу коју је латински заузимао у западној Европи. Одмах

⁷² Иван М. Ђорђевић, „Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству“, у *Зборник Владимира Мошина* (Београд: Савез библиотечких радника Србије, 1977), 87–112.

⁷³ *Култура Византије, I (IV – прва половина VII в.)* (Москва: Наука, 1984), 478–481 (З. Г. Самодурова).

⁷⁴ Доментијан, *Живот светих Симеона и светих Саве*, 209, 282.

⁷⁵ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 23, са навођењем изворних података.

⁷⁶ Јордан Илић, „Српске школе у доба Немањића“, *Гласник. Службени лист Српске православне цркве* 27 (1946): 175–181; Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 23.

⁷⁷ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 23.

⁷⁸ Ђорђе Сп. Радојичић, „Школе код нас у средњем веку“, у *Творци и дела старе српске књижевности* (Титоград: Графички завод, 1963), 381–382.

⁷⁹ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 23–24.

⁸⁰ Бубало, „Писана реч у свакодневном животу“, 476; Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 75–123.

треба нагласити да је диглосија изнедрила схватање о два ступња писмености, при чему је сакрална књижевност за већину људи, чак и оне који су били писмени, пре свега због тешке реченице испуњене апстрактним појмовима, остајала неразумљива.⁸¹ Међутим, управо су уговори, белешке, записи, преписка и дипломатичка грађа чинили праву ризницу народног говора.⁸²

Када је реч о школовању девојака, веома занимљив податак доноси архиепископ Данило II који за краљицу Јелену Анжујску, супругу Уроша I (1243–1276), бележи да „заповеди у целој својој области сабирати кћери сиромашних родитеља, и њих хранећи у своме дому, обучава-ше сваком добром реду и ручном раду који приличи за женски пол“.⁸³ Међутим, посредни је било обучавање у пословима домаћице, а не у писмености, јер се одмах изричито каже да су девојке после удаване, а на њихово место су долазиле друге.

На питање шта се читало у оновременој српској средини може се одговорити да су то биле средњовековне прераде античких романа попут *Романа о Троји*, романа о Александру Великом (*Александрида*), затим средњовековни роман о Тристану и Изолди, код Срба познат као *Тришишан и Ижотша*. Осим тога, омиљена лектира су били и апокрифи зато што су на један слободнији начин говорили о познатим старозаветним и новозаветним темама и ликовима. Наравно, њима се могу прибројати и хронике, хронографи, летописи, родослови, затим путописи и посланице, као и посебни зборници са житијима светих жена.⁸⁴

Превођењем грчких текстова који су се односили на тумачење Светог писма у српску писменост су доспела и основна учења античке науке. У позном средњем веку, Срби су се посебну радозналост исказали према византијским компилацијама природословног и медицинског садржаја који су били засновани на начелима античких традиција.⁸⁵ У средњем веку је теологија заклонила све друге покушаје теоретског сагледавања света и утицала да експериментална истраживања природе остану занемарена. Нимало лак задатак средњовековних мислилаца састојао се у томе да реалност света ускладе са сликом коју је о њему пружала Библија. Отуда су знања сакупљена у антици, епоси у којој се космосу и човеку у њему прилазило најчешће са других позиција, подвргавана богословским критеријумима. То је значило да су античка знања, у зависности да ли се слажу или косе са библијским поставкама, понекад побијана, каткад прихватана, а некад на силу уклапана у систем који им је био стран.⁸⁶ Постојала су два прилаза овим проблемима. Први је доносио вештачки исконструисану, нереалну и чудну слику света, потпуно страну свакодневном искуству. Међутим, он није био одраз неукости и примитивног несагледавања стварности, већ резултат једне одређене филозофије и једног посебног правца у развоју патристичке теологије. Тај правац био је склон да буквално тумачи Богом надахнути библијски текст и притом занемарује стварност видљивог света. Други прилаз је обухватао космологију какву је антика оставила у наслеђе, а то је значило геоцентрични и сферични свет, небеска тела која следе овакву концепцију, егзактно описане биљне и животињске врсте, као и човек разрађених физиолошких карактеристика. Међутим, читав овај систем је био подређен старозаветној идеји да је Бог створио свет за шест дана.⁸⁷

⁸¹ ЛССВ, 515 (Ђ. Бубало).

⁸² Бубало, „Писана реч у свакодневном животу“, 476.

⁸³ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископских српских*, 54.

⁸⁴ Шпадијер, „Живот са књигом“, 461.

⁸⁵ Нинослава Радошевић, „Антички научници у византијском и српском средњовековном природословљу“, у *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. маја 2000* (Београд: Византолошки институт САНУ; Крушевац: Народни музеј, 2002), 91. Такође в. Сима Ђирковић, „Путеви и токови рецепције античког наслеђа у средњовековној Србији“, у *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. маја 2000*, 1–8.

⁸⁶ Радошевић, „Антички научници...“, 91.

⁸⁷ Исто, 92.

Настава

Веома мало се зна о методама и наставној пракси српских средњовековних школа. Није лако одговорити ни на једноставно питање о томе у ком су узрасту деца започињала учење. Изгледа да су одлуку доносили родитељи. За Петра Коришког се каже да су га отац и мајка дали „учити се књигама“ када је довољно ојачао.⁸⁸ Сва је прилика да је учитељ дете прихватио на основу договора и погодбе са родитељима. Разборито је претпоставити да су ученици у средњем веку били старији него што се обично мисли, што значи да полазници нису обавезно били истог узраста, а то је, опет, подразумевало неуједначено знање у групи са којом је учитељ радио. У оно време није постојао ни школски календар са прецизно утврђеним почетком и завршетком рада.⁸⁹

Учитељи су подучавали децу да читају и исписују текстове који се веома разликују од наших данашњих. Писало се искључиво руком, а у употреби су била два основна типа писма, прво које је имало сталне и правилне облике и као такво служило за преписивање књига и друго слободније, нека врста брзописа, које је омогућавало хитрије писање и служило за исписивање пословних докумената.⁹⁰ Осим слова, у писању се користио читав низ знакова за акценат или одвајање речи.⁹¹ Да би се добило на времену и уштедело на писаћем материјалу, који је био скуп, раширила се употреба скраћеница. Оне су, опет, могле да буду веома тешке за разрешавање, што је читаоце стављало пред знатне невоље. Уз то, као што је речено, језик текстова које су ученици читали и писали умногоме се разликовао од говорног језика средине у којој су одрасли.⁹² Познато је да је у српској азбуци на почетку 15. века било 38 слова, 24 преузета из грчког алфабета, а 14 нарочито створених за словенски језик. Стање у правопису није било сређено и он није био стандардизован неким општим упутством, па су старији текстови служили као узор каснијима, док су се зналци грчког језика равнали према правилима и обичајима грчке писмености. Појединим људима од пера у другој половини 14. века се чинило да су се српске књиге сасвим исквариле и удаљиле од књига „старога извода“, тј. рукописа 13. века.⁹³ Отуда се и јавила потреба за реформом коју је најбоље осетио Константин Филозоф. Он је спису *Сказаније о њисменах* не само указао на све неправилности и недостатке у преписивачкој пракси код Срба његовог времена, него и предложио шта треба предузети.⁹⁴

Два су пута, сматрао је Константин Филозоф, којима треба ићи у исправљању тако незадовољавајућег стања. Први захтева да се незналицама забрани преписивање „светих књига“, а други подразумева да се деца науче том умећу, па ће онда старији бити посрамљени и спремни да се усавршавају. У питању су начела која се суштински не разликују од праксе других учитеља, али их Константин Филозоф уобличује и сажима на један особен начин. У истом маниру, овај учењак се залаже за то да се градиво већ у почетку добро научи „јер је већи напор рђаво одучити него научити“, што је, наравно, исправно педагошко начело. Уз то, у учењу се не сме поштовати „слободна воља“ детета, већ га учитељ мора чувати да не скрене с правог пута као што га мајка чува од воде или огња.⁹⁵ Према Константиновом мишљењу, подесан пример који треба следити били су пагански Персијанци код којих су ученици били одвојени од света

⁸⁸ „Живот српског испосника Петра Коришког“, изд. Стојан Новаковић, *Гласник Српској ученој друштва* 29 (1871): 322.

⁸⁹ Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 25–26.

⁹⁰ Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 26; Уп. Ђорђе Бубало, *Писана реч у српском средњем веку: значај и улошребити писаних докумената у средњовековном српском друштву* (Београд: Стубови културе, 2009), 5 сл.

⁹¹ Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 2. издање (Београд: Нолит, 1990), 175–178.

⁹² Ћирковић, „Писменост и образовање...“, 26.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто, 27, са навођењем изворних података.

и сваког лошег утицаја и смештени у за то посебно сазидане палате. Тако се, наставља он, и њихов владар Кир учио „свакој премудрости“. Константин Филозоф се залагао и за принцип постепености, који тражи да се са нижих степеница на лествици лагано ступа на више, односно да се најпре поштује људско да би се могло уздићи до божанског.⁹⁶

Према Константину Филозофу, први корак у описмењавању малих полазника учитељ би учинио тако што би исписао сва слова, најпре из грчког алфабета, па онда српска, мада није обавезно истрајавао на том поретку. На самом почетку, пре свих слова, требало би ставити знак крста и рећи „Крсте, помагај“, а то је „зато што се најпре крштењем придружисмо Христу у распећу и погребену“.⁹⁷ Обавеза ученика била је да научи сва слова од почетка до краја азбуке и обратно, као и да им зна назив и изговор, али је, за разлику од других учитеља, Константин више пажње посвећивао изговору. Навођење слова по имену (аз, буки, веде, глагоље, добро...), објашњавао је он, доводи до тога да се ученици и много доцније, кад читају часловац, богослужбену књигу која садржи непромењена молитвословља за сваки дан,⁹⁸ и псалтир, књигу која садржи сто педесет псалама,⁹⁹ саплићу и збуњују. Другим речима, сматрао је да традиционална пракса у знатној мери оптерећује ученике.¹⁰⁰

Незаобилазни део школског прибора биле су дашчице, односно повоштене плочице које су се могле брисати и поново употребљавати. Оне су служиле и као нека врста мере у вежбању, а Константин Филозоф истиче да после пет до шест „дашчица“ дете навикне „без казајуштога учити“, а да пре него што пређе на часловац почне само да пише, што увелико олакшава посао и учитељу и ученику.¹⁰¹ Са правом је говорио да ће „дете, ако се једну годину учи правом учењу, моћи препознати је ли неко писање право или искварено“.¹⁰²

У даљем току обучавања, после темељног упознавања са словима, ученик је прелазео на кратку молитву „за молитву светих отаца наших госпoде Исусе Христе, Боже наш, помилуј нас“. Потом је учитељ исписивао текст „всеписно“, тј. без скраћеница, али подељен на сло-гове, а те сло-гове ученик је читао и изговарао занемарујући имена слова осим неких изузетака. Константин Филозоф је посебну пажњу посвећивао самогласницима. Он је предлагао да после треће или четврте „дашчице“, а код оних који су „разумнији“, што ће рећи хитрији у схватању, и пре треће, треба почети са „титлама“, тј. знаковима за скраћенице и скраћеним облицима писања. После десете дашчице ученици су досезали толики ниво знања и умешности да се могло прећи на нормалну употребу скраћеница и повезано писање сло-гова. Очито је да су учитељи са ученицима радило појединачно и да су се пажљиво старали о брзини којом су они напредовали у савлађивању градива. Задовољавајући успех у читању био би постигнут у тренутку када је ученик био у стању да чита оним темпом којим му учитељ исписује речи.¹⁰³

Када је писање у питању, Константин Филозоф је захтевао највећу тачност, без грешака у облику слова, знацима за акценат или знацима за интерпункцију. Важније је било избегавати грешке, које прете да пређу у навику, него неговати краснопис. Истицао је да се ступањ образованости и културе најбоље открива управо у писању. Није довољно тридесет или четрдесет дана разговарати с неким да би се проценила његова умешност, али је само поглед на његово писање довољан да му се оцене вештина и знање.¹⁰⁴

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Константин Филозоф, *Повесћ о словима*, 67.

⁹⁸ Трифуновић, *Азбучник...*, 377.

⁹⁹ Исто, 293.

¹⁰⁰ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 27.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Константин Филозоф, *Повесћ о словима*, 59.

¹⁰³ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 27.

¹⁰⁴ Исто, 28.

Константин Филозоф није подробније писао о даљем току учења, али је прецизно навео текстове молитава на којима се вежбало читање и писање. То значи да су садржај даљег вежбања чиниле обредне књиге, тако да је савлађивање писмености истовремено било припрема за свештенички позив. Остало је непознато шта се учило после часловца, који се касније називао и „наустица“,¹⁰⁵ и псалтира. Ипак, основано се претпоставља да су одређену улогу у даљем образовању имале тзв. „чатовнице“ или „четење“, зборници разнолике садржине са проповедима црквених отаца и лаичким текстовима.¹⁰⁶ Вероватно је даље школовање умногоме било индивидуално и зависило је од степена образовања учитеља, као и од његових интересовања. За патријаршијску школу се зна једино да је постојала и да није служила само обучавању за виша свештеничка звања. Константин Филозоф, једини њен ученик за кога знамо, ипак је остао световњак, али је приметно да су црквени садржаји заузимали најважније место у његовој образованости. На срећу, његови списи нам дозвољавају да унеколико васпоставимо програм школе коју је завршио. У њој су важне садржаје чинили грчки језик, који ипак није познавао савршено, црквена историја, литургијски текстови. Истовремено, може се стећи увид и у образованост и знање појединих угледних преписивача, а подесан је пример Владислав Граматик, знаменити скупљач, текстолог и преписивач 15. века.¹⁰⁷ Међутим, недостатак изворних података не дозвољава да се нешто поуздано закључи о путевима и начинима којима су стицали та знања.¹⁰⁸

Ништа боље није ни када се расправља о припремама за друге позиве као што су, на пример, лекари, правници или музичари. Извесно је да су неопходна знања за обављање својих послова стекли од неких учитеља, али се о њима, као и о училиштима, не може рећи ништа одређеније. Средњовековни српски медицински рукописи, *Хиландарски медицински кодекс бр. 517*, *Ходошки зборник* и *Јајтрософија о свакој вешти*, сведоче о високом нивоу лекарске учености, о познавању грчких и латинских учених трактата у којима је поред античке медицинске традиције долазило до израза и средњовековно искуство.¹⁰⁹ Чини се да су нека основна медицинска знања била распрострањена и изван стручних лекарских кругова и да су поједини манастири били својеврсна училишта за обуку лекара. У њима су биле стациониране болнице које су служиле не само за лечење оболелих калуђера, него и других болесника.¹¹⁰ Знаменита је болница, тзв. „Краљев ксенон“, коју је у Цариграду основао краљ Милутин и која је имала је значајну улогу у касновизантијској високој лекарској настави.¹¹¹

Није познато, такође, ни како се стицало правничко образовање, а текстови повеља и законски зборници речита су сведочанства о вештини дворских судија и упослених у владарским канцеларијама.¹¹² Готово истоветно је и са посленицима на пољу средњовековне музике која је у оновременом раздобљу достигла веома висок ниво. У разним текстовима се казује о црквеном појању и његовој улози у верском животу, а спомиње се и читав низ назива за музичке инструменте.¹¹³ И у српској музици употребљавани су својеврсни нотни знаци, тзв. „неуме“, систем графичких ознака за записивање напева једногласног

¹⁰⁵ Радослав Грујић, „Која је књига код нас називана ‚наустицом‘“, *Историјски часопис* 4 (1952–1953): 251–252; Трифуновић, *Азбучник*, 191.

¹⁰⁶ Грујић, „Средњовековно српско парохијско свештенство“: 273–276.

¹⁰⁷ Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 225–226.

¹⁰⁸ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 28.

¹⁰⁹ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 28–29; Реља Катић, *Медицина код Срба у средњем веку* (Београд: САНУ, 1958), 3 сл.; Радивој Радић, „Болести и лечење“, у *Привајни животи у српским земљама средњег века*, 394–418.

¹¹⁰ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 29.

¹¹¹ Мирјана Живојиновић, „Болница краља Милутина у Цариграду“, *Зборник радова Византолошког института* 16 (1975): 105–117.

¹¹² Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 29.

¹¹³ Roksanda Pejović, *Muzički instrumenti srednjovekovne Srbije* (Београд: Clio, 2005), 5 сл.

византијског, грегоријанског и православно словенског појања.¹¹⁴ Једини познати средњовековни музички уџбеник у словенском свету изгорео је 1941. године у Народној библиотеци у Београду.¹¹⁵

Недовољно се зна како су појединци у Србији учили и научили грчки језик толико важан у разним видовима цивилизацијских додира са византијским светом. После литургијских књига, црквено-правних споменика, морално-поучних текстова, који су са грчког преведени у првом таласу стварања хришћанске културе код Словена, потребе су налагале даље преводилачке подухвате. Због тога су преводиоци били веома значајни културни делатници, али су, нажалост, већином били заклоњени иза монашке смерности и остајали непознати. Отуда се сасвим мало зна о преводилачким напорима достојним хвале, а нема ни података о томе како су учили језик.¹¹⁶ Најчешћи познаваоци грчког језика су били људи који су живели у мешовитим срединама, а на том плану нарочито су били важни градови у Македонији које је на почетку своје владавине освојио краљ Милутин. Уз те градове, Света Гора, јединствена заједница православних монаха, такође је била место где су се непрестано сретали монаси разних језика и народности. Тако су српски монаси у Хиландару били у прилици да науче грчки језик и да стечено знање потом примене у својој интелектуалној делатности.¹¹⁷

Премда су школство и образовање у српским средњовековним земљама били под одређеним утицајем византијских традиција, део образовања се одвијао под утицајима који су долазили из латинског света западне Европе. Сматра се да је овај утицај отпочео са доласком немачких рудара Саса око средине 13. века. Временом су се, уз њихову помоћ и постепено, образовали разни стручњаци који су били у стању да обављају многе послове везане за рударску производњу. С друге стране, током позног средњег века веома је унапредовала трговина на широком простору Средоземља, а успешно руковођење меркантилним пословима на тамошњим тржиштима захтевало је одговарајући начин пословања. Практични Дубровчани су се врло брзо уклопили у све оновремене токове и развили су своју привреду, а израсли су и у образовно и културно средиште Балкана. Управо су окретни дубровачки трговци и занатлије током 14. и у првој половини 15. века преносили стечена знања даље у унутрашњост балканских земаља, пре свега у рударска места и градове српске државе. То значи да је образовање рударских стручњака, трговаца и занатлија у средњовековној Србији, захваљујући делатности Саса и Дубровчана, имало и одговарајући печат латинског света западне Европе.¹¹⁸

У сачуваним изворима нема података о школовању људи из Србије у Цариграду или неком другом византијском културном средишту, али је допуштено претпоставити да је понеки Србин стекао образовање и на тај начин. Престоница на Босфору је и у 15. веку била једно од најважнијих интелектуалних средишта средњовековног света. Позната је изјава коју је изрекао хуманиста Енеја Силвије Пиколомини: „Нико међу Латинима се не може сматрати довољно образованим ако неко време није учио у Константинопољу“.¹¹⁹ Уосталом, Србима који су били интелектуално радознали и жељни образовања Цариград није био далеко. Уважавање високих домета византијског света, које је приметно код Константина Филозофа, али и не само код њега, било је исход веома добре упућености у значај и традицију једне велике цивилизације.¹²⁰

¹¹⁴ ЛССВ, 440–441 (Д. Петровић).

¹¹⁵ Димитрије Стефановић, „Изгорели неумски рукопис бр. 93 Београдске народне библиотеке“, *Библиотекар* 13 (1961): 379–384.

¹¹⁶ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 29.

¹¹⁷ Исто, 30.

¹¹⁸ Ружа Ђук, „Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији“, у *Образовање код Срба кроз векове*, 21–30.

¹¹⁹ *Култура Византије, III (XIII – Прва половина XV в.)* (Москва: Наука, 1991), 404.

¹²⁰ Ђирковић, „Писменост и образовање...“, 30.

Литература:

1. Arhiepiskop Danilo. *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Preveo Lazar Mirković, predgovor Nikola Radojičić. Beograd: Srpska književna zadruga, 1935.
2. Blagojević, Miloš. „O nacionalnom identitetu Srba u srednjem veku“. U *Srbi u evropskoj civilizaciji*. Radovan Samardžić i Milan Duškov, ur., 20–31. Beograd: Nova; SANU; Balkanološki institut, 1993.
3. Blagojević, Miloš. *Srbija u doba Nemanjića. Od kneževine do carstva: 1168–1371*. Beograd: Trajna radna zajednica književnika i književnih prevodilaca „Vajat“; „Beograd“, 1989.
4. Bogdanović, Dimitrije. *Istorija stare srpske književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1980.
5. Bogdanović, Dimitrije. „Srpski ljetopis“. U *Istorija Crne Gore*, II 2, 370–396. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970.
6. Browning, Robert. „Literacy in the Byzantine World“. *Byzantine and Modern Greek Studies* 4 (1978): 39–54.
7. Bubalo, Đorđe. *Pisana reč u srpskom srednjem veku: značaj i upotreba pisanih dokumenata u srednjovekovnom srpskom društvu*. Beograd: Stubovi kulture, 2009.
8. Bubalo, Đorđe. „Pisana reč u svakodnevnom životu“. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Priedile Smilja Marjanović Dušanić i Danica Popović, 471–492. Beograd: Clio, 2004.
9. Cipolla, Carlo M. *Literacy and Development in the West*. London: Penguin Pelican Books, 1969.
10. Черноризец Храбър. *О писменехъ*. Прир. А. Джанбелука-Коссова, Е. Дограмоджиева. София, 1980.
11. Ćirković, Sima. „Pismenost i obrazovanje u srednjovekovnoj srpskoj državi“. U *Istorija škola i obrazovanja kod Srba: zbornik*, Edib Hasanagić, ur., 9–30. Beograd: Istorijski muzej SR Srbije, 1974.
12. Ćirković, Sima. „Pravoslavna crkva u srednjovekovnoj srpskoj državi“. U *Srpska pravoslavna crkva 1219–1969. Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, 35–51. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, 1969.
13. Ćirković, Sima. „Putevi i tokovi recepcije antičkog nasleđa u srednjovekovnoj Srbiji“. U *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac, 10–13. maja 2000*, 1–8. Beograd: Vizantološki institut SANU; Kruševac: Narodni muzej, 2002.
14. Ćirković, Sima. *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*. Prir. V. Đokić. Beograd: Equilibrium, 1997.
15. Ćuk, Ruža. „Uticaj Zapada na obrazovanje u srednjovekovnoj Srbiji“. U *Obrazovanje kod Srba kroz vekove*, Zbornik radova knj. 21. Ur. Radoslav Petković, Petar V. Krestić, Todor Živković, 21–30. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Društvo istoričara Srbije; Istorijski institut, 2003.
16. *Dictionary of the Middle Ages*, VII. Ed. J. R. Strayer. New York: Charles Scribner's Sons, 1986.
17. Domentijan. *Život svetoga Simeuna i svetoga Save*. Beograd: Đ. Daničić, 1865.
18. *Dušanov zakonik*. Prir. Đ. Bubalo. Beograd: Zavod za udžbenike; Službeni glasnik, 2010.
19. Đorđević, Ivan M. „Predstave pribora za pisanje i opremu knjige u srpskom srednjovekovnom slikarstvu“. U *Zbornik Vladimira Mošina*, 87–112. Beograd: Savez bibliotečkih radnika Srbije, 1977.
20. Grujić, Radoslav. „Koja je knjiga kod nas nazivana 'nausticom'“. *Istorijski časopis* 4 (1952–1953): 251–252.
21. Grujić, Radoslav. „Srednjovekovno srpsko parohijsko sveštenstvo“. *Crkva i život* 1 (1922): 264–276.
22. Grujić, Radoslav. „Škole i manastiri u srednjovekovnoj Srbiji“. *Glasnik Skopskog naučnog društva* 3 (1928): 43–50.
23. Ilić, Jordan. „Srpske škole u doba Nemanjića“. *Glasnik. Službeni list Srpske pravoslavne crkve* 27 (1946): 175–181.
24. *Istorija: leksikon pojmova*. Prir. Rihard van Dilmen, prevela Ranka Gašić. Beograd: Clio, 2010.
25. *Istorija srpskog naroda*, knj. II (*Doba borbi za očuvanje i obnovu, 1371–1537*). Beograd: Srpska književna zadruga, 1982.
26. Ivić, Pavle i Milica Grković. *Dečanske hrisovulje*. Novi Sad: Institut za lingvistiku, 1976.
27. Ягић, В. *Разсуждения южнославянскоу и русскоу старину о церковно-славянском языке*, Исследования по русскому языку, I. Санкт-Петербург: Типография Императорской АН, 1885–1895.

28. Jagić, Vatroslav. „Sitna građa za crkveno pravo“. *Starine* 6 (Zagreb, 1874): 112–151.
29. Kalić, Jovanka. „Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1219. godine“. U *Zbornik radova sa međunarodnog skupa Sava Nemanjić – Sveti Sava, Istorija i predanje*. Ur. Vojislav J. Đurić, 27–53. Beograd: SANU, 1979.
30. Katić, Relja. *Medicina kod Srba u srednjem veku*. Beograd: SANU, 1958.
31. Komatina, Predrag. *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I*. Beograd: Vizantološki institut SANU, 2014.
32. Konstantin Filozof. *Povest o slovima (Skazanije o pismenah), Izvodi*. Prir. Gordana Jovanović. Beograd: Srpska književna zadruga, 1989.
33. Куев, К. и Г. Петков. *Собрани сочинения*. София: БАНУ, 1986.
34. *Кульпура Византии, I (IV – первая половина VII в.)*. Москва: Наука, 1984.
35. *Кульпура Византии, II (Вторая половина VII–XII в.)*. Москва: Наука, 1989.
36. *Кульпура Византии, III (XIII – Первая половина XV в.)*. Москва: Наука, 1991.
37. Lazarević, Stefan despot. *Književni radovi*. Prir. Đorđe Trifunović. Beograd: Srpska književna zadruga, 1979.
38. *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Prir. Sima Ćirković, Rade Mihaljčić. Beograd: Knowledge, 1999.
39. Lemerle, Paul. *Élèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle*. Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes Rendus, juillet-octobre, 1969.
40. Maksimović, Ljubomir. „Pokršćavanje Srba i Hrvata“. *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 35 (1996): 155–174.
41. *Međunarodni naučni skup Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*. Ur. Sima Ćirković. Beograd: SANU, 1998.
42. *Međunarodni skup Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, Septembar 1996. Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka knj. 26. Ur. Jovanka Kalić. Beograd: SANU, 2000.
43. Mileusnić, Slobodan. *Sveti Srbi*. Kragujevac: Kalenić, 1989.
44. Novaković, Stojan. „Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka“, *Glas Srpske kraljevske akademije* 76 (1908): 1–62.
45. Novaković, Stojan. „Srpsko-slovenski zbornik iz vremena despota Lazarevića“. *Starine* 9 (1877): 1–47.
46. Novaković, Stojan. *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*. Priredio Rade Mihaljčić. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1912; reprint Beograd: Lirika, 2005.
47. Pejović, Roksanda. *Muzički instrumenti srednjovekovne Srbije*. Beograd: Clio, 2005.
48. Pirivatrić, Srđan. *Samuilova država. Obim i karakter*. Beograd: Vizantološki institut SANU, 1997.
49. Radić, Radivoj. „Bolesti i lečenje“. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Priredile Smilja Marjanović Dušanić i Danica Popović, 394–418. Beograd: Clio, 2004.
50. Radić, Radivoj. „O seljacima uglavnom negativno (Povodom jedne rečenice Grigorija Hilandarca)“. U *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti IX*, Naučni skup, Despotovac–Manasija, 20–21. avgust 2017. g., ured. G. Jovanović, 73–85. Despotovac: Narodna biblioteka „Resavska škola“; Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2018.
51. Radojčić, Nikola. „Sveti Sava i autokefalnost srpske i bugarske crkve“. *Glas Srpske kraljevske akademije* 179 (1938): 181–216.
52. Radojčić, Đorđe Sp. *Razvojni luk stare srpske književnosti*. Novi Sad: Matica srpska, 1962.
53. Radojčić, Đorđe Sp. „Škole kod nas u srednjem veku“. U *Tvorci i dela stare srpske književnosti*. Titograd: Grafički zavod, 1963.
54. Radošević, Ninoslava. „Antički naučnici u vizantijskom i srpskom srednjovekovnom prirodoslovlju“. U *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac, 10–13. maja 2000*, 91–105. Beograd: Vizantološki institut SANU; Kruševac: Narodni muzej, 2002.
55. *Stare srpske biografije XV–XVII veka*. Prev. L. Mirković. Beograd: Srpska književna zadruga, 1936.
56. Stefanović, Dimitrije. „Izgoreli neumski rukopis br. 93 Beogradske narodne biblioteke“. *Bibliotekar* 13 (1961): 379–384.
57. Subotin Golubović, Tatjana. „Srednjovekovna srpska epistolografija“. U *Pismo: zbornik radova*. Ur. Rađo Ljušić. Beograd: Udruženje za srpsku povesnicu, 2001.

58. Špadijer, Irena. „Život sa knjigom“. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Priredile Smilja Marjanović Dušanić i Danica Popović, 447–470. Beograd: Clio, 2004.
59. Teodosije Hilandarac, *Život Svetoga Save*, izdanje Đure Daničića. Priredio i predgovor napisao Đorđe Trifunović. Beograd: Đorđe Trifunović, 1973.
60. Trifunović, Đorđe. *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, 2. izdanje. Beograd: Nolit, 1990.
61. Trifunović, Đorđe. *Stara srpska književnost: osnovi*, 3. prošireno izdanje. Beograd: Čigoja štampa, 2009.
62. Veselinović, Andrija. *Država srpskih despota*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2006.
63. Veselinović, Andrija. „Образовање у средњовековној Србији“. U *Образовање код Срба кроз векове*, Zbornik radova knj. 21. Ur. Radoslav Petković, Petar V. Krestić, Todor Živković, 9–19. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Društvo istoričara Srbije; Istorijski institut, 2003.
64. Veselinović, Andrija. *Srbi i Evropa u odabranim izvorima srednjeg veka*. Beograd: Platoneum, 2003.
65. Vukićević, Milenko. „Škole i širenje pismenosti u državi Nemanjića“. *Godišnjica Nikole Čupića* 18 (1898): 190–232.
66. Živojinović, Mirjana. „Bolnica kralja Milutina u Carigradu“. *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 16 (1975): 105–117.
67. „Život srpskog isposnika Petra Koriškog“, izd. Stojan Novaković. *Glasnik Srpskog učenog društva* 29 (1871): 308–346.

School System and Education in Medieval Serbia

Summary

“Many times where the armies that worked hard failed and the weapons of many ships, only enlightenment succeeded.” This sentence, written by Constantine the Philosopher, imbued with humanism and noble respect for learning, has universal and timeless significance. It can also be taken as a kind of proof that in the Serbian medieval environment there was an awareness of the importance of education and enlightenment. Reduced to a small part of the population, literacy was a limiting factor in education. The acceptance of Christianity, circa 870, and the acceptance of the Glagolitic and Cyrillic alphabets created the preconditions for the emergence of schools and education. The creation of the Old Church Slavonic Language of the Serbian Recension was also significant, as well as the activities of Saint Sava aimed at the reorganization of the Serbian Church after it achieved autocephalous status in 1219. In medieval Serbia, there were several ways of acquiring knowledge – they included priests, monasteries, and private secular teachers. However, based on the preserved sources, it is not possible to determine which of the listed methods was prevailing. The works of art and biographical data testify to the activities of secular people as teachers. Serbian teachers acted with the permission of state or church authorities, but it remains unknown what conditions they had to meet beforehand. Over time, the Serbian pedagogical terminology was established. Although the school system and education in the Serbian medieval countries were under a certain influence of Byzantine tradition, some parts of the educational process were influenced by the Latin heritage of Western Europe.

Keywords: Serbia, the Middle Ages, literacy, monasteries, Saint Sava, school system, Constantine the Philosopher, education, books

Примљено: 29. марта 2022.
Исправке рукописа: 6. априла 2022.
Прихваћено за објављивање: 15. априла 2022.